

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LVI/1

НОВИ САД
2013

САДРЖАЈ

Ч Л А Н Ц И И Р А С П Р А В Е

Јованка Радић: Заменички систем – основа језика и говора (теоријско-методолошки приступ)	7
Орсат Лигорио: Поријекло грчког ихтионима δελφίς (и проблем медитеранског пракоријена *g ^w vl-/*sk ^w vl-)	25
Марија Вучковић: С.-х. <i>īprožubiца</i> у словенском контексту	31
Исидора Бјелаковић: Однос еноцентричних и егзоцентричних именичких сложеница у географској терминологији Срба 18. и 19. века (1783–1867)	45
Нада Арсенијевић: Време кроз време: о неким падежним конструкцијама у српском језику	61
Милена Ивановић: О категорији глаголске плуралности у светлу аспектуалности (на материјалу српског језика)	77
Јелена Редли: Лингвистички аспекти односа Бога и човека у српским преводима Библије и Курана	89
Зоран Симић: Догађајне појаве као имплицитни просторни локализатори (на примерима из гласиначког говора)	103
Марина Јуришић: Предлог <i>врз</i> у српским народним говорима	119
Гордана Штасни, Жарко Бошњковић: Сложенице са компонентама <i>љуб</i> -/ <i>љуб</i> - у српском и <i>φιλ(ο/οί)</i> -/ <i>φίλοσ</i> / <i>φιλία</i> у грчком језику	129
Вилма Тишкеи: Типологија српско-мађарских и мађарско-српских речника	153
Vladimir Ž. Jovanović: The Lexical and Semantic Correspondence between Serbian and English Phrasemes	165
Аница Глођовић: Партикуле у енглеском и префикси у српском језику: сличности и разлике	181

Х Р О Н И К А

Мато Пижурица: In memoriam: професор Јован Јерковић (19. IX 1929 – 30. VI 2012)	195
Данка Урошевић: Осма међународна конференција из балто-словенске акцентологије	198
Марина Николић: Разматрања о језику Иве Андрића	201

К Р И Т И К Е И П Р И К А З И

Милорад Радовановић: Нови славистички часопис	207
Стеван Брадић: Tom Ziemke, Jordan Zlatev, Roslyn M. Frank (eds.), <i>Body, Language and Mind: Embodiment</i>	213
Радмила Обрадовић: Софија Милорадовић, Музички жаргон младих и младежний музыкалний сленг. Компаративни поглед	222
Гордана Штасни: Стана Ристић, О речима у српском језику (Творбени и лексикографско-лексиколошки аспекти)	226
Ирена Цветковић Теофиловић: Надежда Д. Јовић, <i>Језик Хиландарског медицинског кодекса</i>	230
Радмила Жугић: Радосав Стојановић, <i>Црнотравски речник</i>	234
Упутство за припрему рукописа за штампу	241
Contents	245

Јованка Радић

ЗАМЕНИЧКИ СИСТЕМ – ОСНОВА ЈЕЗИКА И ГОВОРА
(теоријско-методолошки приступ)*

У раду се указује на неке од слабости у приступу заменицама у савременој граматографији, при чему се издвајају ставови и учења која непосредно или посредно указују на примат заменичке класе речи у језику и граматици. Представљајући заменички систем као основу језика и говора, дајемо инвентар основних категорија (јединице типа *ко*, *шта*, *кад* – парадигматска димензија) и елемената (јединице типа *ја*, *оно*, *иако*, *све* – синтагматска димензија), образложимо и приказујемо модел њихове системске организације (трочлане структуре типа *ко|шта–који*, *ја|иу–ко*, *ово|оно–ио*), опредељујемо место формација типа *ко?*, *неко*, *нико*, те дајемо назнаке о месту секундарних категорија.

Кључне речи: врсте речи, заменице, категорије, основа језика, структура.

This paper points to some weaknesses regarding the presence of pronouns in contemporary grammatography and singles out attitudes and studies that directly or indirectly show the primacy of the pronoun word class in language and grammar. By presenting the pronominal system as a basis of language and speech we offer an inventory of the basic categories (units like *ко*, *шта*, *кад* – the paradigmatic dimension) and elements (units like *ја*, *оно*, *иако*, *све* – the syntagmatic dimension). We also explicate and illustrate the model of their systemic organization (tripartite structures like *ко|шта–који*, *ја|иу–ко*, *ово|оно–ио*), the position the formations like *ко?*, *неко*, *нико* and indicate the position of secondary categories.

Key words: word class, pronouns, categories, language basis, structure.

1. Заменицама као предмету истраживања приступамо са полазиштем да је то темељна (в. КЛАЈН 1985: 20–28), а не маргинална класа речи у језику, – на шта указује како погрешно им дат назив (исп. лат. *pronomen*, рус. *местоимения*, в. КЛАЈН 1985: 12–19, исп. Белић 1998: 51), тако и њихов третман у граматографији. Познато је да око језичких улога (исп. поднаслов „Zamenjiju li zamenice”, КЛАЈН 1985: 12–19), граматичког статуса, инвентара и природе заменичких речи постоји много неслагања у науци о језику (в. PIPER 1983: 13–37; КЛАЈН 1985: 20–39). О томе довољно сведочи и сама појава да граматике различитих језика доносе битно различите инвентаре тих речи (в. КЛАЈН 1985: 20–25), и то упркос томе што је утврђено да сви језици света

* Прилог је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда *Речника црквенословенског језика српске редакције*” (178030), који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

располажу у основи истим типовима јединица из ове затворене класе (о томе в. МАЙТИНСКАЈА 1969).

1.1. Чини се да узроци таквог стања првенствено леже у томе што се класи заменица приступа на исти начин као и свим осталим речима (в. МАЙТИНСКАЈА 1969: 25–38), тј. што се класирање свих речи заснива на истим морфолошким критеријима. Наиме, (1) применом чисто морфолошких критерија све речи се деле на промењиве и непромењиве, што је поступак који подразумева и неприметну деобу суштински истих речи (нпр. раздеоба заменица и бројева у по две или три врсте речи), док се (2) применом комбинованих критерија (морфосемантички или морфосинтаксички) издвајају врсте речи у оквиру великих класа добијених претходним деобним поступком. Много шта показује да се заменице опиру како тим, тако и свим другим досад примењиваним критеријима класификовања речи.

То се, поред осталог, препознаје и по томе што се у српској (и не само српској) лексикографији и граматографији иста заменичка реч неретко представља као заменица и везник (нпр. *који, шћџа, какав*),¹ прилог и везник (*кад, ѓде, како*), заменица и број (*један*),² заменица и речца (*свакако, сващћџа*), па чак и као именичка или придевска заменица (нпр. *Узми све, Све свей у њо верује*), прилог (*Радост је све вище хвајџа*) и везник (*...све док...*).³ Иде се и дотле да се иста заменичка јединица (*се*, енклитика заменице *себе*) представља као заменица, речца или партикула, а неретко и као морфема, тј. као везана, чисто граматичка јединица (природа заменице *себе*, *се* разматрана је у Радић 2009а).⁴

1.2. Водећи рачуна само о категоријалности⁵ и о типизираним моделима међусобне диференцијације елементарних јединица (о томе у Радић

¹ О овом проблему и о слабостима критерија на основу којих се прави разлика између именичких и придевских, односно придевских и прилошких заменица в. опширније у Радић 2010а, са више примера и са ширим списком литературе.

² Поред заменица, примени уобичајених критерија се опиру и бројеви, али се они, вероватно због чврсте им семантичке подлоге, углавном опиру томе да буду дељени у више класа (као што се речи *овде, отуда, овако, њада, када* и сл. укључују у прилоге, а не у заменице). Вероватно је да се управо у томе крију разлози што се речи за означавање бројева већих од ‘четири’ (*ћей, щесћ, седам...*), иако непромењиве, остављају у класи ‘бројеви’ (о неким од веза између заменица и бројева в. у Радић 2012а: 389–391), што се под бројевима држе ‘бројне именице’ типа *ћейџорица* (али не и *ћейџица, ћейџина, ћейџак*), бројеви са многим придевским морфолошким карактеристикама (редни и збирни), и сл.

³ Ако ‘поделе на врсте речи показују језичка формална стања’ (Белић 1998: 113), онда је нужно да се у општеграматичком смислу и реч *све* подведе под једну врсту речи (а не истовремено под три). Јер, како запажа Белић, врста речи иде у домен ‘језичког грађења’, док би све разлике које су повезане са ‘духовним процесима у језику’ (што су, нпр., и разлике у примени речи *све*) требало подводити под ‘језичко стварање’ – које је у свим језицима једнако (Белић 1998: 113).

⁴ То што се енклитика *се* у србистици каткад назива морфемом вероватно је одраз утицаја руске граматографије, где се као ‘постфикс’ (тип афикса) означава творбено-граматичка јединица *-ся* (*РУССКАЈА ГРАМАТИКА*: 615–618), која је по пореклу исто што и српско *се*, али на вишем степену граматикализације (исп. *умивајџи се / умивајџи себе – мыйџся / мыйџ сеџа; мыйџи се – мыйџся*).

⁵ Одавно је указивано на то да ‘категоријалност’ / ‘категоријално значење’ чини једну од главних карактеристика заменичких речи (в. PIPER 1983: 28–32), додуше, уз нешто другачије разумевање термина *кайџџорије* (исп. PRČIĆ 2008: 69, 59; в. Радић 2011а: 502).

2012a: 388–392), под класу основних заменица подводимо (1) девет основних категорија (*ко|шћиа–који, колико|како–чије, куда|ѓде–када*),⁶ (2) њима припадајуће елементе који су у српском језику организовани у стабилне трочлане структуре (тип *ово|оно–ѓо*) и (3) две усамљене јединице (*себе, се* и *све*) чија издвојеност долази као последица њихове надкатегоријалне вредности (в. табелу). Ту је и (4) једна елементарна структура без надређеног јој категоријалног израза, тзв. презентативи *ево|ено–еѓо*, који би се могли подвести под категорију „збивање” (в. последњи став т. 2.3.1), док их граматографија традиционално укључује у речце.

1.3. Поред овог, главне или све заменичке карактеристике има и већина изведених категорија и категоријално-елементарних скупина (нпр. *коѓа | шћиа*,⁷ *шћио, зашћио, збоѓ чеѓа, ради чеѓа, с ким, чим* и сл.; *докле, доведе..., докад, доѓад...*), чија је повезаност са неком од девет основних категорија (већином са *шћиа*) лако препознатљива.⁸ Дакле, све оно што се као самостална јединица уобичајено назива упитна заменица, прилог или речца (нпр. *ко, кад, зашћио...*) ми посматрамо као чисте категоријалне речи и у виду имамо првенствено то да чиста категорија по правилу не стоји у референцијално одређеном односу према реалности (в. PIPER 1983: 38–39).

2. Према нашем разумевању, сви граматичарски проблеми са заменицама узроковани су тиме што се већ у постављању темеља граматике као засебне науке није ваљано разрадила стара (хеленска, Аристотелова) подела делова говора на (1) „свезу” као реч „без одређена значења”, (2) „име” и глагол као речи које „саме нешто значе” (тј. одређено значење имају изван реченице, „изван икакве везе”) и (3) „члан” као реч која сама може „значити” (може имати „одређено значење”), али може бити и „без одређена значења” (РОЕТ.: 89).⁹ Иако се засигурно не може знати шта је све обухватао антички појам „члан”, вероватно је да се подразумевало да тој класи припадају све речи које су пореклом и природом исто што и *члан* („члан” као савремени граматички термин). Поред једнодушног научног става да члан „постаје *обично* од демонстративне заменице у анафорској употреби” (Белић 1998: 558–559), у вези са овим важно је имати на уму и то да се у грчком језику одређени

⁶ Вредност категорија је неосетљива на то да ли се оне примењују као самостална јединица (упитно *ко?* и односно *...онај ко...*) или као јединица која учествује у сложеним формацијама типа *неко, нико, како ко, ѓнеко* (в. фус. 35). Носилац категоризације ту заузима друго, тј. главно место (исто као и у *свейллойлава, риболоваца, бели анђео*, исп. и *учи-ѓељ, црн-ина*), док на првом месту стоји јединица којом се исказује оно што би се могло одредити као „прагматички модалитет” примене дате категорије: не прагматички неутрално *ко*, – већ *ко?*, *ни-ко*, *не-ко*, *сва-ко*, *како ко* (в. Радић 2009а: 213–215).

⁷ О разлици између *ко|шћиа*, на једној, и *коѓа|шћиа*, на другој страни, в. у Радић 2011а: 508–509.

⁸ О томе шта се све по неким карактеристикама може подвести (те се и подводи) под заменичке речи, тј. под заменичке прилоге, в. Пипер 1988: 172–189. Пипер указује на важност „inventаризације семантичких категорија”, истичући уз то да „питање њихове систематизације није такође ни постављено” (PIPER 1983: 84).

⁹ Да су у овој класификацији делова говора били битни суштински критерији, који у великој мери одговарају оном што А. Белић препознаје као „језичко грађење”, али не и функционално-синтаксички, довољно показује то што се под „име” овде подводе именице и придеви.

члан уз придодату му „честицу” -δε претварао у демонстративну заменицу типа *ἴσῃ* (в. ДУКАТ 2003: 28–29, 75; или, таква се заменица претварала у члан кад би одбацила „честицу” -δε), док су функције неодређеног члана по потреби покривале тзв. неодређене заменице (ДУКАТ 2003: 75). Само по себи, то говори да је разлика између појединих заменица и оног што се данас назива *члан* у старогрчком језику била претежно функционална,¹⁰ те да је стварну (сталну, језичку) границу између члана и оног што се данас назива заменицама у томе језику немогуће повући.¹¹

2.1. Поред овог, посебну пажњу завређује то што три основне класе „делова говора” Аристотел наводи у следу (1) *свеза*, (2) *члан*, (3) *име* и *ελαῶλον*, са „чланом” на другом месту (у средини). Имајући у виду за њега карактеристичан начин излагања, то мора бити додатни знак да је члан по много чему „средњи” у односу на „свезу” и „име”, односно, да су речи из класе „члан” неутралне на разлику неодређеност || одређеност значења (могу бити „без одређена значења”, или имати „одређено значење”), тј. неутралне на основну разлику између делова говора названих *свеза*, на једној, и *име* и *ελαῶλον*, на другој страни. Наиме, између речи које у себи не носе никакво одређено значење (према донедавно устаљеним поделама то су „празне” / „непунозначне” / „помоћне” речи: предлози, везници, узвици и речце, в. Станојчић – Поповић 2008: 188)¹² и речи које „саме нешто значе”, тј. које увек подразумевају неко утврђено значење („пуне” / „пунозначне” / „конституентске” речи: именице, глаголи, придеви, прилози, бројеви),¹³ стоје за менице („члан” или „антонимије”) као речи које могу имати „одређено значење” (могу „означавати” као пунозначне речи, тј. бити у функцијама карактеристичним за пунозначне речи), али могу бити и „без одређена значења” (функционисати као граматичке речи).¹⁴

¹⁰ О непоузданости (често и немогућој примени) функционалних критерија у издвајању врста речи („делова говора”) в. Белић 1998: 399.

¹¹ У оквиру осам врста речи које је разликовао Дионисије Трачанин, поред „члана” се издвајају и „заменице”, тј. ἀντιωνία ‘супротности’. Класу ἀντιωνία ту чине само личне заменице (према Белић 1998: 114), док нам остаје непознато шта је Трачанин подводио под класу зв. члан, да ли су, нпр., ту укључене показне и „упитне”, уз све остале са њима повезане заменице. Личне заменице се од свих осталих заменичких јединица разликују по томе што оне увек подразумевају независност, тј. што њихова примена увек подразумева неку од типично именичких функција. Ово се, наравно, не односи на заменицу *себе*, *се*, која се и по овом основу, поред много чега другог (в. Радић 2009а), не уклапа у групу личних заменица.

¹² Судећи по Рrčić 2008 (24–41), наведене разлике се у новијим (семантичко-прагматичким) приступима значењу занемарују: примат се даје разликама типа „leksičko i rečeničko značenje”, „deskriptivno i asocijativno značenje”, „sistemska i tekstualna značenje” и сл.

¹³ Поред наведених врста речи, савремена граматографија овде укључује и заменице (в. нпр. Станојчић – Поповић 2008: 188). Превиића се да је таква начелна подела у супротности са многим компонентама граматичког описа, првенствено са тиме што се многе заменичке речи квалификују и као везници или речце, дакле, као помоћне, а не као конституентске речи. О месту заменица у оваквим и сличним поделама речи, те о покушајима њиховог дефинисања, в. KLAJN 1985: 30–39.

¹⁴ Овај пункт Аристотеловог учења, на којем почива и његова теорија силогизма, би могао послужити као ослонац за чвршће утемељење савремене „фази лингвистике” и „фази логике” (в. Радовановић 2009). Наиме, „фазична” („прелазна”, „неутрална”) поља не поништавају основне принципе категоризације и других деоба у језику, тј. „мека” логика” (Радовановић 2009: 6) не може поништити нужност постојања „одређених”, „обележених” и „позитивних”

2.2. Важно је указати и на то да след у коме Аристотел наводи „делове говора” координира са утврђеним логичким (силогистичким) законитостима које се тичу места „средњег” („трећег”) члана у структурној организацији језика и мисли, тј. са његовим налазом да су први закључци (συλλογισμός – силогизам, „закључак”) „састављени од три члана а полазе од једног средњег” (МЕТ.1014b2, в. АНАЛ.25b30–26b35), при чему то „средњи” превасходно подразумева неутралност на разлику између два преостала (међусобно опозитна) члана дате структурне целине (слично начину на који је оно ‘лична именичка заменица с.р.’ неутрално на разлику између она и он). Ако се то има у виду, овај низ би се могао протумачити и као антички налаз да је, по законима логике, развој језика морао кренути од „заменица” (информације о сличним савременим гледиштима в. у МАЈТИНСКАЈА 1969: 27, 29; КЛАЈН 1985: 23–24), речи које су у старогрчком означаване термином *анџонимије*, тј. „супротности”.¹⁵

2.3. У вези са могућим античким знањима о природи „антонимија” (заменица) указаћемо још и на то да се у Метафизици (МЕТ.1017a23) о категоријама говори као о деловима примарне „категијалне схеме” (σχήμα τῆς κατηγορίας) – оном што „рo сеbi постоји” као оруђе за непосредну организацију свега у универзуму, а тиме и за непосредну организацију људске мисли (и говора). Та се примарна схема истовремено препознавала и као „подлога” за све што у језику (и свести) настаје као „придавање” (МЕТ.1017a20–23).¹⁶

2.3.1. На изражајном плану том првом смислу појма *каџеџорије*, који би се прецизније дао изразити са категорије мисли, одговара оно што се у граматографији означава термином *уџиџине* (/уџиџино-односне) *заменеце*. Број тих категорија, које су већином исказане управо тим заменицама, у Метафизици се обично своди на основних седам до осам: (1) „што јест” (τὸ τί ‘то шта’ или „штаство”, из кога Аристотел не издваја категорију τὸ τίς ‘то ко’), (2) „какво” (ποῖόν), (3) „колико” (ποσόν), (4) „према (не)чему” (πρὸς τί)

вредности (в. т. 5). Јер, како је добро запажао Л. Витгенштајн, „procedura da se grumen sira postaviti na vagu i da se na osnovu merenja odredi cena izgubila bi svoj smisao kad bi se češće događalo da ti grumenovi bez očiglednog razloga odjednom narastu ili se smanje” (VITGENŠTAJN 1969: т. 142), односно, када мерење не би почивало на некаквој утврђеној (одређеној) вредности.

¹⁵ Неразумљиви су путеви који су довели до тога да „prevođenje грчког *antōnimia*” произведе латински граматички термин *pronomen* (в. КЛАЈН 1985: 12). Класични термин *анџонимија* (и са њим повезано *анџоним*) се у савременој семантици користи заједно са *синонимија*, *хомонимија*, *џаронимија*, *хиџонимија* и сл. (в. КРИСТАЛ 1988: *antōnimija*). Чињеница је, међутим, да изворне вредности ових термина нису имале никаквих додирних тачака са „супротностима” као основним језичко-логичким принципом, а још мање са „антонимијама” као једном врстом „делова говора”. (Вредностима савременог и античког термина *џаронимија*, са успутним освртом на синонимију и хомонимију, бавили смо се у РАДИЋ 2010б.)

¹⁶ Како ћемо видети (т. 3.2–3.4), Аристотеловом термину „придавање” унеколико је аналоган Белићев термин „(језичко) грађење”. Наиме, Белићева разлика између језичког *сџварања* и *џрађења* унеколико одговара разлици између *каџеџоријалне* *схеме* као оног што је прво („по себи дато”), на једној, и оног што се на тој „подлози” гради као *џридавање*, на другој страни. Приметна је и извесна повезаност *џридавања* са „*џринциџом расџа*” у савременој историјској семантици (в. ГРКОВИЋ-МЕЛДОР 2006: 86).

– што је категорија коју на плану израза унеколико одговара наше *чији*,¹⁷ (5) „где” (ποῦ) – поред које се не наводе категорије ποῖ („камо”) или πῆ („куда, како”), (6) „када” (ποτέ), уз (7) „делање или трпљење” (Μετ.1017a24–30) – што је једина категорија која на плану израза (тада истовремено и терминолошки план) није представљена јединицом заменичког типа. Ово се, свакако, може повезати са непостојањем категоријалних израза који би стајали изнад „делања и трпљења” (као што, нпр. *колико* стоји изнад бројева), тј. са тиме што у језику нема глаголских заменица (постоје само именичке, придевске и прилошке). Само би се за елементарну заменичку структуру *εво|εно–εῖшо* могло рећи да је унеколико (или у основи) повезана са глаголом, односно, са „делањем” и „збивањем” (исп. *Ево!* : „Узми!”; *Ево је* : „Нашла сам је”, *Ево* *џа* / *Ено* *џа* : „Долази”, или сл.).

2.3.2. У сасвим другом смислу, појам *ка̄џеџорије* подразумева и делове „другачије категоријалне схеме” (ἕτερον σχῆμα τῆς κατηγορίας τοῦ ὄντος, Μετ.1024b15), односно, подразумева четири различита типа (или „рода”) појмова као „бића” свести која се међусобно разликују у „начинима придавања” (Μετ.1024b15), или, казано на нама нешто јаснији начин, у категоријама појмова као различитим начинима значења (нпр. *вук* – бивство, *ῥυῖ* – квантитет, *бра̄и* – релатив, *бело* – квалитет).¹⁸ Категоријално различита природа појмова као „оног што јесте” (τοῦ ὄντος) зависи од примарних категорија, тј. у зависности је од тога да ли се нешто „придаје” (поима, разумева) као „шта” (*човек*, *ῥӣица*, *лас̄ӣа*), као „какво” (*бело*), као „према чему” (*знање*) или као „колико” (*мес̄ӣо*, *време*, *број*, *ῥӯи*), односно, као „шта – према коме / чему” (*бра̄и*, *крило*), „шта – какво” (*белац*), „какво–колико” (*белина*), и сл.

2.3.3. Разлика између (1) категорија као оног што „*р о s e b i* *п о s t о j и*” и што уза се има структуре састављене од јединица које служе као средства за непосредно указивање на ентитете (тип *ово|оно–ῖшо*) и (2) категорија као оног што *настаје* „*ка о п р и д а в а њ е*” и подразумева репрезентацију (изрази повезани са одређеном менталном скицом или сликом, тј. са одређеним значењем), симболички би се дала приказати на следећи начин: према *ово*^{шта} → ♥ / ○ / □ стоји појмовно раздељено *срце* ‘♥’, *круг* ‘○’, *квадра̄и* ‘□’; према *овакво*^{какво} → ♥ / ○ / □ стоји *срцолико* ‘♥’, *округ* ‘○’, *че̄ӣвр̄ӣас̄ӣо* / *квадра̄ӣно* ‘□’; према *оволико*^{колико} → * / ** / *** стоји *један* ‘*’, *два* ‘**’, *ῥӣри* ‘***’. Дакле, примена заменица је унапред ограничена само категоријалним приступом реалности (*ῥӣӣа*, *како*, *колико*, *чији*...), док су им, за разлику од пунозначних речи, непозната било каква ограничења повезана са природом,

¹⁷ Судићи по плану израза, али не само по томе (в. нпр. *Μετ.V§15*), ово Аристотелово *προς τί* ‘према чему’ (/ ‘према шта’) је категорија која одговара самом принципу ‘однос’. Категоријално-елементарна димензија показује да на „према чему” почива не само *чили* (*мој*, *ῥивој*..., ‘посесивентар’), већ и *какав* ‘квалитет’ и *колики* ‘квантитет’ (исп. *овакав* / *оволики* *цве̄ӣ*: особина или величина ситуативно неприсутног цвета *Б* одређена према цвет у *А*, в. Радић 2011а: 509). Инвентар Аристотелових категорија које се могу подвести под принцип ‘однос’ (в. табелу, т. 5.3), као и старогрчка језичка факта (изостанак категорије типа *чији*), упућују на категоријалну схему *лос̄ов*, „колико” | *ло̄ӣов*, „какво” – *προς τί*, „према чему” и на могућност да је *προς τί* по пореклу принцип из кога је издвојено „колико” и „како” (в. т. 4. и илустрације дате у т. 5).

¹⁸ На неке од основних проблема у тумачењу Аристотелових категорија појмова (предмет списа *Ка̄џеџорије*), укључујући и њихов број, указали смо у Радић 2007.

тј. „сликом” ствари. Слично овом, и основ за избор једне од три јединице организоване у структуре типа *ово|оно–ишо* (в. т. 5.2) битно је различит од основа за избор јединица које подразумевају репрезентацију (ментално представљање), нпр. *йей* ‘*****’ (а не *два* ‘***’ или *йри* ‘***’). Нужно је, стога, да и разлике између јединица (речи) које граде структуре типа *ово|оно–ишо*^{шта} почивају на битно другачијој основи од разлика између речи које подразумевају репрезентацију, па макар те речи градиле структуре потпуно истога типа (нпр. *жена|човек–дејте*^{буди} или *муцкарац|жена–човек*^{буди}).

2.3.4. У лингвистици је одавно указивано на важност категоријалне вредности („категијално значење”) заменичких речи (в. PIPER 1983: 28–33), али је проблем у томе што смисао тога *кашеџорије* („семантичке категорије” / „категијално значење”) углавном остаје недоречен, те стога бива и различито поиман.¹⁹ Сама чињеница да се говори о „категијалном значењу”, а не о категоријама или категоријалним вредностима,²⁰ показује да се не повлачи јасна разлика између значења, које подразумева представљање (репрезентацију) одређених ентитета, врста, класа или родова, тј. наше „знање” / „мњење” о одређеним („овим” или „оним”) феноменима који се у језику представљају одговарајућом лексемом (нпр. *човек, сивар, бело, бела рада, месшо, ићи, време*), и категорија као надсемантичких вредности (исп. разлику „мнемична” – „не-мнемична” / заменичка/ техника повезивања израза и десигната, на коју је указивао пољски лингвиста С. Јодловски, према PIPER 1983: 30).²¹ Ово „надсемантичка вредност” подразумева да категорије имају примат у односу на значења (да су више и другачије, не

¹⁹ То је, свакако, повезано с тиме што читава лингвистика, све до данашњих дана, остаје уверена у бескорисност Аристотелових категоријалних деоба у лингвистичким истраживањима (исп.: „Каква је корист од разврставања речи према Аристотеловим логичким категоријама ако се тим поступком разарају лингвистичке категорије”, из Белићевог *Писма о лингвистичкици*, у Ивић 1998: 11). Изразито су усамљени, и по правилу од већине унапред одбачени покушаји да се Аристотелова учења примене у лингвистичким истраживањима. Колико нам је познато, од утицајнијих лингвиста само је Виго Брендал, по Белићевој оцени „фини и дубоки посматрач језика”, о речима расправљао „према четири Аристотелова логичка правила” (Белић 1998: 433–434) и покушао да на основу *a priori* утврђеног рачуна дефинише све типове „језичких категорија с обзиром на тип односа партиципације у којем стоје његове јединице” (према Дикро – Тодоров 1987: 2001). Та „логичка правила” подразумевају, у ствари, увид у основне типове трочланих логичко-језичких структура и темељена су, по свој прилици, на Аристотеловој теорији силогизма, а не непосредно на категоријама.

²⁰ Кад кажемо да је потребно говорити о вредности (а не о семантици, значењу), у виду имамо то да свака језичка јединица има одређену вредност, а да многе од њих, укључујући и заменице, не значе (не представљају собом нешто што је изван њих), већ им се вредност заснива на односу међу истоврсним, категоријално или функционално повезаним јединицама (нпр. *ово|оно–ишо; да – не; у, на, из, од, ка, са..., изнад*). Вредносна посебност заменица лежи у томе што су само оне изрази (*ко, шћа, чији...*) или „носачи” (*ја|иш*^{ко}, *ово|оно–ишо*^{шта}) категоријалних вредности. На термину *вредности* нарочито је инсистирао Ф. Сосир, који је сматрао да у језику нема „позитивних” ентитета: „*Nijedan znak nije ograničen sumom pozitivnih ideja koje u istom trenutku sadrži u sebi; on je samo negativno ograničen istovremenim prisustvom drugih znakova, i uzaludno je, dakle, tragati za ukupnim značenjem jedne reči*” (SOSIR 2004: 75).

²¹ Оспоравајући ову разлику, Пипер наводи да „категијалност значења [...] nije isključivo заменичка jer postoji niz nezаменичких речи са крајње апстрактним значењем (*предмет, биће, однос, узрок* itd.), које понекад могу да постану заменичке речи, односно њихови синоними” (PIPER 1983: 31; наводе се примери „*ponekad i s vremena na vreme, ponegde i mestimično*”).

нужно општије) и да сва значења подразумевају одређену категоријалну основу (нпр. речи *йеј*, *йрећина*, *килограм*, *мейар*, *фрйаљ*, *мало*, *много* у основи имају колико – „квантитет”, у истом смислу у коме *човек* и *људи* у основи имају ко – „људско, ‘све што се по себи зна као једно’”).

Док лексичке речи подразумевају конвенционалне деобе (у основи произвољне, од језика до језика различите), категоријалне деобе подразумевају својеврсну логичку принуду и непроизвољност, а тиме и универзалност (исп. разлику између вишесмислених парова *време – невреме*, *друштво – средство*, на једној, и категоријалних парова *кад – некад*, *с ким – чим*, на другој страни). О својеврсној логичкој принуди сведоче многе појаве у животу категоријалних јединица. Примера ради, о томе (а не „о *prelaznom karakteru granice između заменичких и не заменичких речи*”, PIPER 1983: 31) сведочи то што српско *ув(и/ј)ек* (и њему слични еквиваленти у многим другим језицима, в. PIPER 1983: 31) заузима место које у другим категоријама припада формацијама са *сва-/сву-* (*свак(о)*, *свацййа*, *сваки*, *свакакав*, *свачији*, *свукуд*, *свугде*): прилог *ув(и/ј)ек* не значи “*свакад” јер реч *свакад не постоји – њен постанак је онемогућен разлозима логичке природе, тј. интуитивним знањем да *кад* (категорија „времена”) нема ни почетак ни крај и да се не може обухватити са „све” (исп. *вазда* ‘увек’ < *ваздан*; *васколик* ‘читав, цео’ а не “*свих величина”).

2.3.5. Све, дакле, говори да су категорије заиста унапред дате, „по себи постојеће” вредности које испред (или изнад) себе имају само три принципа који чине схему засновану на самознаој разлици између (1) неодређеног континуума и (2) појединачних (дискретних) ентитета који су из њега издвојиви (в. т. 4), те на принципу (3) однос који је услов сваког, па и тога знања (в. приложену табелу). То „однос” мора, у ствари, бити исто што и „живот”, тј. нагон за самоодржање. У српском језику испод та три принципа стоје трочлане (с почетка вероватно двочлане) категоријалне схеме (в. фус. 17), тј. вербално уобличене категорије мисли организоване у јединствене структуре по моделу организације принципа (в. т. 4). Исти, трочлани (*ово|оно–ййо*) или трочлано-четворочлани (*ово|оно–ййо^{шта}*) модел структурне организације делова понавља се и на категоријално-елементарном нивоу, тј. у организацији деиктичких јединица (в. табелу).

3.1. Да је савремена наука разумевала ове давно препознате логичке законитости, схватило би се да са њима, у суштини, координирају законитости које је у развоју мишљења препознавао Виготски (VIGOTSKI 1988).²² Иако

²² Чини се да је два издвојена смисла Аристотеловог појма *кайеџорије* – (1) оне које као делови категоријалне схеме постоје „по себи”, и 2) оне које настају као „придавање” – могуће повезати са многим нововековним дуалистичким теоријама, укључујући и Кантово учење о априорним и апостериорним категоријама. Постоји, међутим, и једна врло битна разлика: док нововековни истраживачи тврде да се ти принципи „могу само описивати, али их је немогуће објаснити” (LURJA 2000: 14), Аристотел је категорије као принципе мишљења (и језика) само објаснио (није их описивао). Изгледа да је управо то допринело да они остану неразумљиви за човека наше епохе, чему се разлог може тражити у битно измењеном поимању језичких средстава коришћених у именовању и илустровању (објашњавању) категорија. Судећи по личном искуству аутора овога текста, савремени човек тешко и споро долази до разумевања како јединице које „зна” (несвесно користи) као упитне или односне речи могу истовремено бити

је у виду имао неке друге аспекте људског сазнања, и он је указивао на нужност да се у развоју људске мисли и свести (говора и језика) мора полазити од непосредних (нерепрезентативних) израза, да би се потом, преко различитих типова репрезентације, створили услови за одвајање речи од ствари (развој значења), што је основ за развој како „комплексног” (нижи студиј мишљења), тако и појмовног мишљења (в. VIGOTSKI 1996: 108–140). Према његовим налазима, „razvoj psiholoških funkcija čoveka” у онтогенези и филогенези креће (/ морао се кретати) од „neposrednog procesa, koji je određen direktnim odnosom draži i reakcije [ист. Ј. Р.]”, – до момента када као одраз развијености виших психичких функција почне превладавати „posredovano” понашање и мишљење, у коме главно место заузимају речи (VIGOTSKI 1988: 40), или, прецизније, речи-појмови.²³

3.2. Све су прилике да је са овом психолошком теоријом, првенствено са налазом да се развојни пут психолошких функција креће од „непосредованог” до „посредованог” мишљења, тесно повезана и нешто касније изложена теорија Александра Белића о језичкој природи и језичком развоју. Белић је за одговорима на оваква питања трагао превасходно због тога што је веровао да, ако хоћемо да разумемо језичке системе, „морамо наћи пут којим се ишло док се до њих није дошло” (Белић 1998: 586), односно, да је долазак до „тога основног зрна” услов за разумевање „природе језика” (Белић 1998: 585).²⁴ Суштина читаве Белићеве теорије језика почива на подели језичког развоја на две битно различите епохе, при чему се (1) једна препознаје као „дојезичка” – епоха „језичке мотивисаности” и „глобалног израза” (Белић 1998: 588), тј. као етапа „језичког стварања” (Белић 1998: 395–402), а (2) друга као „језичка епоха”, „епоха језичких знакова за предмете мишљења” (Белић 1998: 588), односно, етапа језичког развоја која подразумева битно другачију употребу средстава насталих у предјезичкој епоси. Ниме, он сматра да примарно мотивисан израз („усклик, глас или комплекс гласова”), који је у првој етапи долазио као директна „реакција на утисак” изазван појавама и дешавањима у природи (Белић 1998: 401; подразумева се, дакле, не-посредован процес, тј. „директан однос дражи и реакције”, како би рекао Л. Виготски), у другој етапи „губи везу са некадашњим извором мотивисаности и служи као знак или израз за поменути претставу или њену особину” (Белић 1998: 401–402), односно, служи „да се њиме изазове у сећању

категорије, делови целовите схеме која одражава главне пунктове и увек изнова трасира основне путеве људског сазнања, тј. служи као основни мисаони „алат”.

²³ По свему судећи, исти тип разлике препознавао је међу речима у савременом језику немачки психолог К. Билер (BÜHLER 1934), који је као најбитнију уочио разлику између „гећи које именују (Nennwörter) i рећи које урицују (Zeigwörter)” (PIPER 1983: 22), односно, разлику између „pokaznog” и „simboličkog” поља („Zeigfeld i Symbolfeld”) у језику (према КЛАЈН 1985: 41). Клајн нас на истом месту упознаје и са другим Билеровим погледима, важним за наш приступ заменицама: нпр. указивање на то да заменице „nisu nikakvi pojmovni znaci” и да је погрешно тумачити их као „замену имена”; издвајање три „načina pokazivanja” (в. т. 5.2); запажање да заменице „и анафориčkoј употреби predstavljaju ‘mešavinu funkcija’”.

²⁴ Белићеве указивање на важност проналаска „основног зрна” аналогно је античарском указивању на важност „прима” или „начела”, чији се проналазак узимао као основни услов (и циљ) бављења философијом, тј. „правом науком”.

или уопште обележи каква представа предмета или његова особина” (Белић 1998: 401).²⁵

3.3. Дакле, и Виготски и Белић су имали скоро исте представе о разлици између дојезичке и језичке епохе. Изгледа да им је заједничко било и то што су сматрали да су изрази који су у дојезичкој епоси настајали као устале реакције на дражи (непосредни, мотивисани изрази), у језичкој епоси (епоха у којој превладава посредовано мишљење) губили везу „са некадашњим извором мотивисаности” и почели служити као знак за представу (Белић 1998: 402). Веровало се, дакле, да прелазак из дојезичке у језичку развојну епоху подразумева унутрашњи преображај свих примарних јединица, као што се, изгледа, веровало и да изражајна средства створена у дојезичкој етапи („усклик, глас или комплекс гласова”) нису подразумевала никакву системску организацију (могуће је да се подразумевала само организација фонолошког система). По свему судећи, обе теорије подразумевају претпоставку да су се све јединице-изрази (дојезичка епоха) претварали у јединице-речи (језичка епоха), односно, да је оно што је првобитно било непосредна реакција на драж (изрази типа *не* / „одмахивање главом”, *ух*, *joj*, *мац*, *ма-ма* и сл.) послужило као основа за знак (јединица са репрезентативном функцијом, типа *маца*, *мамићи*, *мајићи*).²⁶ Превидело се, међутим да таква средства, која су можда могла бити основ појединачних језичких знакова, не могу чинити основу језика као системски организоване целине.²⁷ као основа језика (и говора) морале су послужити категоријалне и деиктичке (заменичке) речи, системски (или схематски) организоване јединице које са изразима из етапе мотивисаних знакова деле непосредност (нерепрезентативност) као своје важно и трајно, али не и основно обележје.

3.4. Стога, ако „*čovек pomoću govora ovladava svojim mišljenjem*” (Виготски 1988: 40), онда мора бити да су и више психичке функције (функције које подразумевају већ развијен говор) такође развијане у некаквом говору. Наиме, ако би се ове теорије повезале са изложеним античким учењем о категоријалној схеми као оном што „*po sebi postoji*” (Мет.1017а23), схватило би се да управо та схема мора стајати у основи језичког развоја, бити „зрно” из кога се развија и основа на којој се гради језик. Наиме, логично је

²⁵ Пред сам крај XX века овакво, у основи исто схватање формулише А. Р. Лурија (LURIA 2000: 35), непосредни следбеник Л. Виготског: „*celokupna istorija jezika jeste istorija prelaza [...] od uplitanja reči u praktičku situaciju, ka izdvajanju sistema jezika kao samostalnog sistema kodova*”. И овде се, међутим, доследно превиђа чињеница да и најразвијенији језик мора располагати системом јединица које су као такве (захваљујући својој схематској организацији) у основи самосталне, и да сасвим споредан значај има њихово „уплитање” у какву „практичку” ситуацију, било ванјезичку, типа *он* → ☉ („ово” биће мушког пола) а не *она* („оно” биће женског пола), било језичку, типа *он* – ‘одређени човек’ / ‘одређени вук’ / ‘одређени лист’ или сл., а не *она* – модалитет који упућује на све чему је репрезентант именица ж.р.

²⁶ Ако је „*potrebno da se potisnu biološki zvuci nastali pri ‘gukanju’ da bi dete moglo da proizvede one zvuke koji ulaze u sistem jezika*”, односно, ако је потискивање не-вољних (рефлексијских) активности услов за појаву вољних (LURIA 2000: 36), онда је мало вероватно да би звуци из прејезичке етапе могли послужити као грађа за језик.

²⁷ Лурија (LURIA 2000: 33) је указивао и на то да у филогенетским (и глотогонијским) теоријама овога типа „*linija izražavanja stanja izvesnim zvucima ili gestovima predstavlja čorsokak linije razvoja*”, те да „*ona ne vodi nastajanju reči kao sistema kodova jezika*”.

претпоставити да су у примарном функционалном систему, напоредо са „усклицима” и другим њима сличним изразима, морале постојати и речи које категоришу „дражи и субјекте” (*цџџа* и *ко*), „стања и акције” (*џде* и *куда*) и „реакције” (*како* и *колико*), са њима одговарајућим деиктицима (*ово|оно–џо*, *ја|џи* – *ми|ви*, *овде*, *овуда*, *овамо*, *овако*, *оволико*), уз многе друге јединице чије су се вредности такође утврђивале у међусобном односу (речце *не* – *да*, везници *ни* – *и* и сл.) и нису биле зависне од реалности. Категоријална схема подразумева, дакле, систем заменичких речи као јединица које (1) непосредно деле (категоришу) реалност у неколико основних сфера (у савременом српском језику трочлане категоријалне схеме *ко|цџџа–који* и *куда|џде–када*) и (1а) непосредно указују на модалитете (елементе, делове) издвојених сфера (категоријално-елементарне структуре типа *ја|он...–џи*, *ово|оно–џо*, *овде|онде–џу*), као и јединице које (2) фиксирају начине (категорије) човековог приступа реалности (категоријална схема *колико|како–чије*)²⁸ и (2а) непосредно исказују основне модалитете датог приступа (категоријално-елементарне структуре типа *оволико|онолико–џолико*, *овако|онако–џако*, *моје|џвоје* / *њеџово... – своје*).

3.5. Да заменице потичу из фазе језичког стварања (а не из фазе језичког грађења) препознаје се и по томе што оне не познају парадигматске обрасце карактеристичне за пунозначне речи, односно, што се код њих и број, и падеж, и род изражавају „лексичким”, а не уско граматичким средствима (исп. *џи*, *ви*; *ја*, *мене*, *мени...*; *он*, *она*, *оно*), а посебно по томе што су категоријални изрази *ко* и *цџџа* потпуно неосетљиви на род и број и што њихови „падежи” представљају, у ствари, изразе посебних (од *ко* и *цџџа* различитих) категорија. Да те речи стоје у основи језика и говора види се и по томе што су неподложне како променама смисла, тако и свим коренитијим променама током говорног и језичког развоја.²⁹

4. Са заменицама као „антонимијама”, односно, са принципима на којима се заменички систем развија, може бити повезана и прва у следу од десет супротности које су утврдили питагорејци („*granica* – *bezgranično*, *pararno* – *parno*, *jedno* – *mnoštvo*, *desno* – *levo*, *muško* – *žensko*,³⁰ *mirujuće* – *pokretno*, *pravo* – *zakrivljeno*, *svetlost* – *tama*, *dobro* – *zlo*, *čtvorouglo* – *duguljasto*”, према *Мет.*986а20–30). Полазећи од тога да у овом низу супротности прва два места заузимају противуречни опозити („граница – безгранично”, „непарно – парно”) и имајући у виду то да је већина античких мислилаца, укључујући

²⁸ За разлику од основних категорија, изведене категорије се махом тичу односа међу ентитетима у реалности, или односа између субјеката свести („ја” / „ми”) и ентитета / појава у реалности: нпр. *кога* – *цџџа* ‘живи (активни) објекат – неживи (инактивни) објекат’ (о важности разлике актив(но) – инактив(но) у дијахроној индоевропској и прасловенској перспективи в. Грковић-Мелдор 2006), *с ким* – *чим* ‘друштво – средство’, *зациџо* ‘узрок’, *уколико* ‘услов’ итд. Српски језик познаје и једну нарочиту категорију која, по свој прилици, категорише незамисливо и потпуно непознато као непостојеће: *цџџо* ‘узрок, сврха, намера и сл.’ (о разлици између *цџџа* и *цџџо*, и о *цџџо* као категорији „не-бића” в. Радив 2011б, посебно 127–129).

²⁹ Са онтогенетског аспекта заменицама смо приступили у раду Радив 2012б.

³⁰ Супротност *мушко* – *женско* заузима пето место у низу, са чим је вероватно повезано и то што су питагорејци број *џџџ* везивали за брак.

и Аристотела, сматрала да су противуречја основни (по следу први сазнајни) тип супротно постављених ствари (исп. став „suprotnosti /εναντιότης/ су паčела бића”, *Мет.* 986б1–5), логично је претпоставити да и овај низ одражава, у ствари, некако стечен увид у хронолошки след сазнајних супротности. Наш табеларни преглед заменица у српском језику (в. 5.3) говори да би се прво-наведена питагорејска супротност заиста могла схватити као прва, тј. прејезичка разлика на којој су засноване категорије *ко* и *шта* (део „ограничено” као ‘граница’), с једне, и *куда* и *џде* (уз *када*), са друге стране (део „безгранично”). Слути се да оба пара наведених категоријалних јединица на унутрашњем плану подразумевају, у ствари, трочлане структуре (*ко* | *шта* – *о* ‘ограничено’, *куда* | *где* – *о* ‘безгранично’, в. фус. 17), док наш табеларни преглед показује да је таква структура морала стајати и у основи постављања самих противуречних принципа (‘ограничено’ | ‘безгранично’). Јер, да би се спознала та основна и истовремено најопштија разлика (разлика између оног што ‘има границу’ и оног што је ‘безгранично’), нужно је да субјекат сазнања има ‘однос’ према реалности, тј. да се постави као ‘субјекат’ издвојен од свих других ентитета у реалности (‘ограничено’ | ‘безгранично’ – ‘однос’). Важност овога принципа показује се, поред осталог, и у томе што се у онтогенези граматички и лексички изрази за однос (посесивни однос) неретко појављују непосредно после *ово* и *овде* (в. Радић 2012б), речи које морају бити несумњиви показатељи да је у сазнању света већ успостављена разлика између оног што је предмет (‘ограничено’) и оног што је простор (‘безгранично’), тј. да је субјекат сазнања већ започео изградњу односа „ЈА – реалност”.

5. Важност првих (највиших) супротности не мора (и не може) подразумевати то да су супротности (бинарности) примарне и да настају ни из чега: свака бинарност („двојка”) мора подразумевати неко „једно” (нешто што јесте или се „види” као целина)³¹ које се дели, тј. неку основу од које деоба почиње. Облик таквих деоба је упоредив са поступком издвајања здравих јабука (*здраве јабуке*, одређено) из гомиле јабука (ЈАБУКЕ), чиме се као остатак добијају нездраве јабуке – труле, нагњечене, нагрижене и сл. (*нездраве јабуке*, неодређено). Ако би се тај деобни поступак представио као једна целина (структура), било би нужно да њено представљање одрази не само новонасталу разлику (ОДРЕЂЕНО | НЕОДРЕЂЕНО), већ и основу од које је деоба почела (НЕУТРАЛНО на разлику деобног биланса). Појављује се, дакле, структура *здраве јабуке* | *нездраве јабуке* – ЈАБУКЕ, која се од претходно навођених логичко-језичких структура разликује само утолико што издвајање јединичних ентитета у физичком свету подразумева (физички) нестанак ентитета од кога деоба почиње (гомила ЈАБУКА), што се у метафизичком свету

³¹ Преиспитивање и оспоравање Платоновог „неписаног учења” да примат у свету и сазнању света има „двојка” (бинарност) или „неодређено двојство” (в. ШИЈАКОВИЋ 2011: 195–199) – које је наслеђено од питагорејаца (исп. „непарно – парно”, друга по реду супротност), тј. доказивање да примат мора имати „једно” (нпр. ‘све’, нека целина), представља основ свих новина које је у развоју филозофске (превасходно логичке) мисли донело Аристотелово учење. Аристотелизам је, међутим, развио и учврстио уверење да је Аристотелова логика „двовалентна”, а не „тривалентна” (о томе в. у Радовановић 2009: 84, 19).

не може десити. Деобе у језику (и говору) су упоредивије са деобама квантитативних ентитета (међу примерима квантитета у *Kat.4b25-35* се наводи и *џовор*), нпр. деоба линије, или пре, рачвање пута, цепање једне нити или сл.: линија *c* не нестаје њеном деобом на *a* и *b* ($a|b-c$), као што ни полазни део пута не нестаје у месту на коме се из њега издвајају два различито усмерена крака ($AB-BC|BD$). Деобе у метафизичком свету не узрокују, дакле, нестанак већ преображај основе: као део структуре неутралан на разлику међу опозитима, наутрална јединица задобија нову вредност и отпочиње испуњавати функције другачије од оних које је имала пре деобе (в. дефиницију савреног силогизма у т. 5.1).

Све ово говори да тројство, а не двојство, мора бити облик који у мишљењу и језику држи све, па и бинарности. Трочлане структуре доминирају свим димензијама српског језичког система,³² а онајлакше се распознају управо у организацији заменичког система, који носи два основна силогистичка облика: један типа **ОДРЕЂЕНО** | **НЕОДРЕЂЕНО** – НЕУТРАЛНО, по коме је организована већина структура у свим димензијама система, и други типа **ОБЕЛЕЖЕНО** | **НЕОБЕЛЕЖЕНО** – НЕУТРАЛНО, по коме је у заменичком систему организована само структура **ОНА**|**ОН**–**ОНО**, издвојена у историјском периоду језичког развика (о томе више у Радић 2012а). Поред ове две, у организацији језика и мишљења важно (али не и системски важно) место има и структура типа **ПОЗИВНО** | **НЕГАТИВНО** – НЕУТРАЛНО (*мало|велико*–*величина*), којој се паралеле не могу наћи у деобама из физичког света. Овде, у ствари, и немамо деобу већ сједињење и уопштавање: поступак којим од две „ствари” (бинарности)³³ настаје једна (неутрална вредност као нова и виша). На доминацију „тругаоних модела” или трочланих структура у организацији свега у реалности указују многи истраживачи у области савремених природних наука, где се бележе уверења да је тројство „закон универзума” и да само такви (тројни) спојеви омогућају бескрајно „transformisanje u oblike višeg stepena kompleksnosti” (Kljakić 1996: 47).

5.1. Дакле, већина заменичких структура испуњава услов организације „првог” или „савреног” силогизма, који подразумева структурни однос **ОДРЕЂЕНО** | **НЕОДРЕЂЕНО** – НЕУТРАЛНО, а гласи: „кад се три одредбе међусобно односе тако да задња [одређена] буде у целини у средњој [неутрална], а средња да буде или да не буде у целини у првој [неодређена], тада је нужно да између крајњих /одредби/ [одређена и неодређена] постоји савршени закључак” (*ANAL. 26b30–35*). Ако се са овим полазиштем прати след заменичких јединица у онтогенези, увиђа се да је и он тесно повезан са местом које дати елемент заузима у својој категорији, односно, са местом које дата категорија заузима у одређеном делу категоријалне схеме и у целини заменичког систе-

³² Трочланим структурама у различитим димензијама језичког система бавили смо се у раду „Тројство као унапред задат модел организације језика” (у штампи). На важност таквих структура указивали смо и у последњим радовима посвећеним моцији рода у српском језику (референцијално-семантичка димензија, *учише.љица|учишељ*–учитељ), писаним са циљем да допринесу заустављању пројекта намерне феминизације српског језика.

³³ Говоримо о два опозитна члана, али увек имамо у виду да други члан подразумева неодређеност, те и често и унутрашњу вишечланост (тип *нездраве јабуке* – труле, нагњечене, нагрижене и сл.).

ма (в. Радић 2012б). Вероватно је да релативно касно усвајање појединих заменица (нпр. *ја, он, наш, ми, ко, себе, који*) мора бити повезано са динамиком биолошког развитка детета (са развојем појединих области мозга на узрасту 2 – 3 / 3½ године, в. LURĬA 1983: 55–59), тј. да сукцесивна појава заменица као речи које непосредно категоризују и указују не може бити повезана са развојем способности за апстракцију и уопштавање, нити може указивати на секундарност ове класе речи (в. МАЙТИНСКАЈА 1969: 54). Са механизмима апстракције, која подразумева различите видове репрезентације, мора бити повезан скок који долази у фази сазревања најсложенијих делова моздане коре (узраст 6–7 година, в. LURĬA 1983: 57, 130–142), док су постепени механизми уопштавања највероватније повезани са зрењем које траје до дванаестогодишњег узраста (в. LURĬA 1983: 59). Наша почетна истраживања указују на то да се заменички систем комплетира око навршене треће године, што се поклапа са овладавањем основама граматике матерњег језика. Стога, ако се језик у онтогенези усваја и развија, а у филогенези ствара и гради, онда мора бити неспорно и то да след елементарног (укључујући и след елементарних јединица типа *ово, оно, њеби, њи, мени, ми, ја* и сл., о томе детаљније у Радић 2012б) и категоријалног у онтогенези (елементи се појављују пре категорија) и филогенези не може бити исти (в. LURĬA 2000: 35).

5.2. Маргинализовање заменица и непрепознавање њихове праве улоге у језику и говору, а тиме и у свести и мишљењу, може бити основни узрок проблема са којима су се сусретали многи савремени истраживачи језика и мишљења.³⁴ Темелјна улога заменичких јединица у говору указује на вероватноћу да се управо оне могу препознати као „istorijski formirana sredstva organizacije ponašanja čoveka”, при чему би се комплетирање заменичког система у онтогенези могло представити као начин на који се „vezuju novi ‘čvorovi’” у човековој „moždanoj delatnosti” и успостављају „funkcionalne veze između odvojenih delova mozga” (LURĬA 1983: 101). Све су прилике да би пажљивији приступ заменицама могао умногоме допринети не само бољем разумевању општих закона језика, већ и бољем разумевању начина на који ради и развија се људски мозак.

На централно место заменица у језичком систему указује, поред осталог, и то што су оне с једне стране самосталне, од реалности и других језичких јединица независне речи, што им омогућава прецизно утврђено место (вредност) у систему, тј. чврста системска организација у свим димензијама (в. табелу).³⁵ С друге стране, примена једне од три елементарне јединице под-

³⁴ На проблеме узроковане непознавањем „општих закона језика” често је указивао неуропсихолог А. Р. Лурија (LURĬA 1982: 21), који је са нарочитим интересовањем пратио развој учења о трансформационо-генеративној граматичи (21–27).

³⁵ Приложена табела показује да организација заменичког система подразумева три димензије: (1) димензија принципа и категорија као парадигматска (вертикална перспектива), (2) димензија у којој се деле субјекти и околности као синтактичка (хоризонтална перспектива) и (3) димензија елементарних структура, којој би најпре одговарао назив дубинска прагматичка перспектива. У табеларном прегледу нису навођени (подразумевани су, в. фус. 6) модалитети категоријалних израза којима се обележава „начин” мисли (прагматичка вредност, начин приступа), што на површинском плану бива обележено различитим средствима: интонација (ко?), слагање (*не-ко, ни-ко, сва-ко*), сложени израз (*било ко, како ко*).

разумева ситуативну условљеност, при чему сасвим маргиналну улогу има ванјезичка (*она|он–оно*, зависност од пола или узраста јединке на коју се указује) и површинска језичка условљеност (*џај, џа, џа; џи, џе, џа* и сл. – зависност од рода речи-појмова), док суштинску улогу има условљеност којом управљају механизми из најдубљих слојева језичке „свести”. Наиме, избор једног од три елемента дате структуре (тип *ово|оно–џо*)³⁶ стоји у апсолутној власти говорног лица, тј. зависан је од односа говорно лице → ентитет на који се указује: (1) *ово, овај, овако, овде...* – модалитет који одговара оном што је актуелно доступно „мојим” примарним чулима (додир, укус, мирис, положај); (2) *оно, онај, онако, онде...* – модалитет који одговара оном што је изван домена „мојих” примарних чула (што ми је у видном или слушном пољу, али на таквој раздаљини да њиме не могу „манипулисати”) и оном што имам у искуству и памћењу; (3) *џо, џај, џако, џу...* – модалитет који подразумева неутралност на разлику између модалитета *в-* и *н-* типа, те и способност да у говорном низу испуњава њихове функције (о томе опширније у Радић 2012а: 388–392). По свему судећи, К. Билер је управо у овим разликама препознао три „начина показивања”: (1) „*neposredno fizičko*”, (2) „*уручивање на појам и mislima*” и (3) „*уручивање на речи и kontekstu*” (према KLAJN 1985: 41, нешто другачије тумачење тих разлика в. у PIPER 1983: 24).

5.3. Заменички систем: категоријална схема и њени елементи:³⁷

ПРИНЦИПИ И КАТЕГОРИЈЕ		ДИСКОНТИНУАЛНО (ОГРАНИЧЕНО)			ОДНОС (НЕУТРАЛНО)			КОНТИНУУМ (БЕЗ-ГРАНИЧНО)			
		ШТО СЕ ПО СЕБИ ЗНА КАО ЈЕДНО (ЉУДСКО)	ШТО СЕ УЗИМА КАО ЈЕДНО (НЕ-ЉУДСКО)	ШТО ЈЕ ЈЕДНО ПО ПОЈМУ (НЕУТРАЛНО)	КВАНТИТЕТ	КВАЛИТЕТ	НЕУТРАЛНО	ЛИНЕАРНО	ПРОСТОРНО	НЕУТРАЛНО	
ЕЛЕМЕНТИ		КО	ШТА	КОЈИ...	КОЛИКО КОЛИКИ...	КАКО КАКАВ...	ЧИЈИ...	КУДА(А)	ГДЕ	КАДА(А)	
СУБЈЕКТИ	ПОЈАМ О СЕБИ, „БИЋЕ” ПО ПОЈМУ.	ЈА МИ		ОВАЈ ОНАЈ – ТАЈ	своб. св						
	„БИЋЕ” КАО „ТВАР” МЕРА ИЛИ БРОЈ.	ОНА ОН – ОНО	ОВО ОНО – ТО			ОВОЛИКО ОНОЛИКО – ТОЛИКО					
	БИЋЕ ПО ОДНОСУ, ОСОБНА ПРИПАДНОСТ.	ТИ ВИ				ОВОЛИКИ ОНОЛИКИ – ТОЛИКИ	ОВАКАВ ОНАКАВ – ТАКАВ	МОЈ ТВОЈ/ЊЕГОВ – СВОЈ			
НЕУТРАЛНО		СВИ	← С В Е →	СВИ	СВЕ, САВ						
ОКОЛНОСТИ	СТЕПЕН, НАЧИН, ПРАВАЦ (ПУТ).				ОВОЛИКО ОНОЛИКО – ТОЛИКО	ОВАКО ОНАКО – ТАКО		ОВУДА ОНУДА – ТУДА			
	ОМЕР ИЛИ ЦИЉ, МЕСТО, ПРЕЗЕНТАТИВИ.							ОВАМО (ОНАМО) – ТАМО	ОВДЕ ОНДЕ – ТУ	ЕВО ЕНО – ЕТО	
	МЕСТО И ОДНОС У ВРЕМЕНУ.									ТАДА(А) ОНДА – САДА(А) САД – ПОСЛЕ ПЕРЕ	

³⁶ О нарочитим и многоструким структурним односима међу личним заменицама в. у Радић 2009б: 111–113.

³⁷ Ово је верзија табеле приложене у Радић 2012а: 386, која се у неколико детаља разликује од табеле објављене у Радић 2011а. У претходним верзијама смо покушали да у представљању категорија и елемената бар унеколико одступимо од аристотеловске терминологије, али се испоставља да је она у оваквим приступима неопходна, чини се и једина могућа. Појам „једно” је враћен у категоријалну димензију (где и припада), због чега смо били принуђени да у димензији елемената уведемо термин *биће* (оно *џишо јестје / енџишјеи*), при чему се у тим

5.4. Примена категоријално-елементарног критерија класификације, што је вероватно једини општезаменички критериј, одсликава чврсто увезан систем основних заменичких јединица. Ако се занемари традиционално искључивање заменичких прилога из класе заменица, показује се да тако добијен „списак” јединица одговара списковима до којих се долазило применом битно другачијих критерија (исп. Белићеву тврдњу у фус. 19). Поред свеприсутног семантичког (разлика „личне – неличне” заменице) и морфосинтаксичког (издвајање именичких, придевских и прилошких заменица), уз два по правилу неидентификована критерија (један дели заменице на „упитне”, „одричне”, „неодређене” итд., а други на „упитне” и „односне” – што су по суштини прагматички и прагматичко-синтаксички критериј), – у србистици су опробани и неки други приступи заменицама, са унеколико модификованим (проширеним или суженим) критеријима класификације (в. Пешикан 1967,³⁸ Стевовић 1973; Кликовац 2010). Последњи рад се издваја по битнијој редукацији традиционалних класификационих критерија, али исход истраживања показује да ни то не омогућава да се направи систематичан преглед свих заменица (исп. наслов „Могу ли заменице стати у једну табелу”). Разлог је, свакако, у томе што је „за utvrđivanje najopštijih tipova potrebno poći od najopštijih semantičkih kriterijuma nezavisno od toga da li se oni i kako gramatički ispoljavaju” (PIPER 1983: 24). Такви су управо они критерији које у овоме раду узимамо за „категоријалне”. Њихова утемељеност се показује у табеларном прегледу заменица, који уз инвентар основних заменичких јединица и типова пружа и слику структурне организације заменичког система у свим његовим димензијама. Даљој доради и ширим преиспитивањима свакако је подложен начин представљања (терминолошка одрђења) димензија, категорија, структура и сл. На саму системску организацију, која, по свему судећи, одражава језичку збиљу, то се не односи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар. *Изабрана дела Александра Белића. Први том. Општа лингвистика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Грковић-Мелдор, Јасмина. *Знајти и семантички примитив „знати” у дијахроној перспективи*. Предраг Пипер (ур.). *Коњнићивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ (2006): 85–96.
- Ивић, Милка. Предговор приређивача. у: Белић 1998: 6–12.
- Кликовац, Душка. Могу ли заменице стати у једну табелу (Један предлог класификације заменица). *Књижевност и језик* LVII/1–2 (2010): 35–44.
- МАЙТИНСКАЈА, Е. К. *Местоимения в языках разных систем*. Москва: URSS, 2009 (1969).
- Пешикан, Митар. О систему заменичких речи. *Наш језик* XVI/4 (1967): 245–267.

пољима увек подразумева деикса: не ‘представљање / означавање *бића*’, већ ‘показивање / указивање на нешто (*ово* → ○), односно, на нешто посредством нечег (*овакав* → ○)’. О међусобној блискости и смисловима „једног” и „бића”, међу којима су и смислови овде узети у одређењима категорија и елемената, говори се на више места у *Метафизици* (посебно у књ. V, § 6 и 7). Сама потреба да се могући смислови тих термина онако детаљно образлажу говори да они ни у старогрчком језику (као ни у српском) нису имали општејезички карактер.

³⁸ Коментар критерија примењених у томе раду дат је у Радић 2009а: 214.

- ПИПЕР, Предраг. *Заменички њрилози у српскохрватском, руском и њолском језику (семантичка студија)*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1988.
- РАДИЋ, Јованка. Аристотелово учење о појму, речи и категоријама. *Зборник Мајице српске за филолозију и лингвистику* L (2007): 715–731.
- РАДИЋ, Јованка. Заменички систем и заменица себе, се. *Српски језик у њојреби*, књ. I. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 2009а, 213–226.
- РАДИЋ, Јованка. Логичко-граматички приступ заменичком систему – Структуре *ја/њи* – он и он/она – оно. *Зборник Мајице српске за филолозију и лингвистику* LII/2 (2009б): 107–121.
- РАДИЋ, Јованка. *Који, неки... овај...* – придевске или именичке заменице. *Српски језик* XV (2010а): 609–627.
- РАДИЋ, Јованка. Пароним као логичко-граматички термин. *Исследования по славјанским језыкам* 15/1 (2010б): 1–16.
- РАДИЋ, Јованка. Нацрт категоријално-елементарне организације заменичког система у српском језику. *Грамајика и лексика у словенским језицима*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик, 2011а, 499–512.
- РАДИЋ, Јованка. Заменице *њија* и *њио* у српском језику (на језичком материјалу из романа *Дервиш и смрт* Меше Селимовића). *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*. Бања Лука – Источно Сарајево: Академија наука и умјетности РС – Филолошки факултет Бања Лука – Филозофски факултет Пале, 2011б, 119–135.
- РАДИЋ, Јованка. Заменице – структурна основа и непосредно указивање на ентитете. *Научни сасјанак славистија у Вукове дане* 41/1 (2012а): 383–394.
- РАДИЋ, Јованка. О следу заменичких јединица у онтогенези. *Књижевности за децу и омладину – Наука и настајава* (Зборник радова). Јагодина: Факултет педагошких наука у Јагодини, 2012б, 57–66.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- РУССКАЯ ГРАММАТИКА, том I. (ред. кол. Н. Ю. Шведова и др.). Москва: Академија наук СССР – Институт руског језика, 1980.
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин, Поповић, Љубомир. *Грамајика српскога језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.
- СТЕВОВИЋ, Игрутин. Систем заменичких речи у српскохрватском језику. *Књижевности и језик* XX/1 (1973): 27–43.
- ШИЈАКОВИЋ, Богољуб. *Огледање у контексту*. Београд: Службени гласник, 2011.
- *
- ANAL.: Aristotel. *Analitika I–II. Kategorije. O izrazu* (prevod, komentari i napomene Blagojević U. Slobodan). Beograd: Paideia, 2008, 121–457.
- DIKRO, Oswald., TODOROV, Cvetan. *Enciklopedijski rečnik nauke o jeziku I*. Beograd: Prosveta, 1987.
- DUKAT, Zdeslav. *Gramatika grčkoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 2003.
- KAT.: Aristotel. *Kategorije. y: ANAL.: 3–74*.
- KLAJN, Ivan. *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.
- KLJAKIĆ, Ljubomir. Samosvest Univerzuma: argument za jednu kosmologiju svesti. *SVEST: naučni izazov 21. veka (Zbornik radova sa ECPD seminara, ed. Lj. Rakić, D. Raković, Đ. Koruga)*. Beograd 1996, 47–56.
- KRISTAL, Dejvid. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit, 1988.
- LURIJA, R. A. *Osnovi neurolingvistike*. Beograd: Nolit, 1982.
- LURIJA, R. A. *Osnovi neuropsihologije*. Beograd: Nolit, 1983.
- LURIJA, R. A. *Jezik i svest*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000.
- MET.: Aristotel. *Metafizika* (prevod, komentari i napomene Blagojević U. Slobodan). Beograd: Paideia, 2007.
- PIPER, Predrag. *Zamenički prilozii (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1983.
- POET.: Aristotel. *O pesničkoj umetnosti* (predgovor i objašnjenja Miloš N. Đurić). Beograd: Dereta 2002.
- PRČIĆ, Tvrtko. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj, 2008.
- SOSIR, Ferdinand. *Spisi iz opšte lingvistike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004.
- VIGOTSKI, S. L. *Istorijski razvoj ponašanja čoveka* (Prevod odlomaka iz: L. S. Vigotski, „Razvitije visih psihičkih funkcij” /str. 44–52, 196–198 i 446–453, APN RSFSR, Moskva, 1960. Preveo

- Ivan Ivić. Jovan Mirić (prir.). *Kognitivni razvoj deteta (Zbornik radova iz razvojne psihologije)*. Beograd: Savez društava psihologa SR Srbije, 1988, 39–46.
- VIGOTSKI, S. Lav. Mišljenje i govor. *Problemi opšte psihologije* (Sabrana dela II). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, 5–272.
- VITGENŠTAJN, Ludvig. *Filosofska istraživanja*. Beograd: Nolit, 1969.

Jovanka Radić

THE PRONOMINAL SYSTEM – THE BASIS OF LANGUAGE AND SPEECH
(theoretical-methodological approach)

S u m m a r y

Pronouns as a subject of research have been approached as if they were a fundamental word class in language – a categorial basis and a model of the organization of language and speech. The class of basic pronouns includes: (1) nine basic categories (*ko|šta–koji, koliko|kako–čije, kuda|gde–kada*), (2) the elements that belong to them, which are organized in stable tripartite structures (such as *ovo|ono–to*) in Serbian, and (3) two separate units (*sebe, se* and *sve*) whose detachment is interpreted as a consequence of their supercategorial value. The paper illustrates and explains the model of their systemic organization (it offers a table of units organized into structures such as *DETERMINATE | INDETERMINATE – NEUTRAL*), it positions the formations such as *ko?, neko, niko* and remarks on the features of secondary categories (such as *što, zašto, čim*). Besides ancient philosophical and contemporary psychological and linguistic findings (the Pythagoreans, Aristotle, Lev Vygotsky, Karl Bühler, Alexander Luria, Klara Maytinskaya, Predrag Piper), the arguments which indicate the primacy of pronouns are found in the glottogonic theory by Aleksandar Belić, whose most important segment is the difference between “linguistic creation” and “linguistic formation”.

One of the important differences between full words and pronouns is the fact that full words represent certain entities and relations in reality (e.g. *rose, flower, plant, brother, knowledge*), while pronouns immediately (non-representatively) indicate entities (*ovo|ono–to*) and relations (*ovako|onako–tako*). Such way of indicating is made possible by the fact that pronouns do not contain any information of the semantic kind, nothing but the values which arise out of the relation of three mutually connected units with a predetermined categorial value. The fact that pronouns stand at the basis of language, i.e. that they were developed in the stage of linguistic creation, is recognized in that they mostly do not have the paradigmatic patterns characteristic of full words. When pronouns are concerned, number, case and gender are expressed in lexical, not grammatical means (e.g. *ti, vi; ja, mene, meni...; on, ona, ono*), whereas the categories *ko* and *šta* are completely insensitive to gender and number.

Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд, Србија
jovanka.radic@gmail.com